УДК 94(477.4)«1914/1917»:644.1

Герасимов Т. Ю.

ЗАГОСТРЕННЯ ОПАЛЮВАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ В МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1914 – 1917 РР.

У статті висвітлено вплив Першої світової війни на опалення Правобережних міст. З'ясовані причини та наслідки опалювальної кризи в регіоні. Розглянуто діяльність органів міського самоврядування в паливній сфері.

Ключові слова: опалення, вугілля, дрова, міста, Перша світова війна, Правобережна Україна.

В статье освещено влияние Первой мировой войны на отопление Правобережных городов. Выяснены причины и последствия отопительного кризиса в регионе. Рассмотрена деятельность органов городского самоуправления в топливной сфере.

Ключевые слова: отопление, уголь, дрова, города, Первая мировая война, Правобережная Украина.

The influence of World War I on the heating of Right-Bank Ukraine towns is elucidated in the article. The reasons and consequences of the heating crisis in the region are cleared up. The activity of town self-government bodies in the heating sphere is considered.

Kew words: heating, coal, firewood, towns, World War I, Right-Bank Ukraine.

Протягом останніх років напередодні кожного опалювального сезону українське суспільство задається питаннями щодо спроможності країни пережити майбутні холодні зимові місяці. Ці пересторогі лежать у політичній площині, оскільки базуються на залежності нашої держави від російського газу.

Починаючи з 2014 р., коли Російська Федерація розпочала проти України активну фазу неоголошеної гібридної війни, питання національної енергетичної безпеки стало потребувати негайного вирішення. Подібно до цього, проблема із забезпеченням паливних матеріалів для обігріву приміщень набула надзвичайної гостроти й в роки Першої світової війни, посівши за своїм накалом одне з чільних місць у міському побуті.

В радянській історіографії паливна тема в роки Першої світової війни розглядалася в контексті дослідження кризових явищ в російській промисловості та погіршення життєвого рівня робітничого класу [1, 2, 3]. Після проголошення незалежності України досліджуване нами питання в тій чи іншій мірі висвітлювалася в кількох аспектах: в економічному – О. Реєнтом і О. Сердюком [4], в продовольчому – Н. Шапошніковою [5], С. Орлик [6], повсякденному – О. Вільшанською [7], Є. Джумигою [8]. Однак, попри наявність такого солідного наукового доробку, багато проблем, пов’язаних із опаленням Правобережних міст у 1914 – 1917 рр., залишилися поза увагою істориків.

Мета статті – дослідити вплив Першої світової війни на опалювальні проблеми міських мешканців Правобережної України та проаналізувати заходи місцевої влади щодо забезпечення міст паливною сировиною.

Джерельну базу складають неопубліковані документи з державних архівів Вінницької, Волинської, Київської, Рівненської, Хмельницької областей та матеріали з газет досліджуваного періоду.

Якщо проводити паралелі з освітлювальним «питанням», яке на Правобережній Україні перебувало в прямій залежності від транспортування сировини з місць зосередження видобутку кам’яного вугілля й нафти, то

питання з опаленням, на перший погляд, виглядало куди менш критичним з огляду на наявність лісових ресурсів, а також значних покладів торфу. Проте деструктивний вплив Першої світової війни на економіку Російської імперії фактично не залишав приводів для оптимізму в цій надзвичайно чутливій для населення сфері.

Від самого початку війни в містах збільшився попит на інші види палива, оскільки через високу затребуваність вугілля для оборонної промисловості шанси на його отримання танули з кожним місяцем. До того ж досить часто на заваді реалізації постачання сировини ставала залізниця. Заміна одного виду палива на інше ініціювалася як «згори», так і «знизу».

Це, наприклад, стосувалося будинків із центральним опаленням, яке передбачало спалення великої кількості вугілля. Дефіцит твердого палива в містах дуже швидко переконав домовласників у неможливості його використання, й тому вони почали перейматися запровадженням альтернативного способу обігріву будівель. Щоправда, лише невеликій частині вдавалося придбати апарати для спалення нафти чи взагалі змінити систему опалення, перейшовши на дрова, адже в обох випадках потребувалися величезні затрати. Відтак, наприклад, улітку 1915 р. багато квартир у Києві здавалися в найм неопалювальними [9, с. 2]. На підґрунті усвідомленої необхідності проведення ротацій в паливній сфері у Вінниці в 1915 р. виникла кумедна ситуація, зумовлена надмірною балакучістю однієї з місцевих посадових осіб. Певно, з метою вислужитись перед владою, чиновник самовпевнено доводив непотрібність для міста вугілля, котре, на його думку, мали успішно замінити дрова. Внаслідок тієї «диверсії» вінницькій управі не вдалося отримати 25 вагонів палива [10, арк. 137].

Нарешті, в травні 1916 р. Уповноважений мінеральним паливом розіслав на місця вказівку про необхідність вживання заходів щодо заміни вугілля «будь-якими сурогатами», в залежності від особливостей місцевості: дровами, соломою, кізяками, торфом, соняшниковим лушпинням тощо [11, с. 3]. Зацікавленість влади в альтернативних енергоносіях проявилася на тлі загострення вугільної кризи, про що красномовно свідчила статистика надходження твердого мінералу до Києва в 1916 р.: в лютому – 667 вагонів (замість потрібних 1400) [12, с. 2], у серпні – 811, у вересні – 623, у жовтні – 491, в листопаді – 300 (місячне споживання київської електростанції) [13, с. 2], в грудні – 250 [14, с. 3].

Розмови про можливість заміщення торфом традиційних видів палива на Правобережній Україні протягом усього періоду війни відбувалися в Петрограді [15, арк. 8], Києві [16, с. 4] й в інших містах. У травні 1916 р. бердичівське повітове земство провело розрахунки, згідно яких собівартість видобутого одного пуду торфу мала становити 11 коп. й за своїми паливними якостями він мало чим поступався дровам [17, с. 4]. Звісно, що подібні проекти потребували не лише забезпечення технічними засобами, а й кваліфікованої робочої сили, якої, як відомо, було обмаль. Ось чому в 1917 р. в паливному балансі Європейській Росії на долю торфу припадало близько 2 %.

Таким чином, значно збільшувався попит на дрова, процес заготівлі яких був порушений війною. Вона скоротила число людей, що займалися рубкою лісу, кількість коней, які підвозили дрова до залізничних шляхів й пристаней, погіршила постачання лісозаготівель провіантом й фуражем та змінила в гірший бік умови транспортування деревини залізницею [3, с. 523, 536]. Все це зумовило помітне подорожчання дров уже в перший рік війни. Так, якщо в

Києві в березні 1914 р. куб. сажень дров твердих порід коштувала 41 руб. з доставкою, то в грудні того року – 52-53 руб. [18, с. 5].

Навесні 1915 р. регіональна Правобережна преса сповіщала про настання дров'яного «голоду». В березні нестача палива змусила директора однієї з київських гімназій заявити міській управі про необхідність тимчасового призупинення занять [19, с. 2]. «Завдячувати» такій ситуації гімназисти мали нехлюйству організаторів розподілу дров у місті, які примудрилися не виконати угоду із залізницею, за якою остання мала щодня постачати до Києва 50 вагонів за умови їхнього негайного вивезення з території станції. Будівля міського самоврядування наповнилася обуреними мешканцями [20, с. 2]. В ті дні на сторінках газети «Киевская мысль» з'явилася цікава розповідь про невдалі спроби місцевої родини придбати дрова для квартири. Після 10 днів поневірянь вона переїхала до готелю з теплими номерами, де її прийняли за сім'ю біженців [21, с. 3]. Наприкінці того місяця через ненадання залізницею вагонів для перевезення приватних вантажів припинився підвіз дров до Рівного, внаслідок чого ціна однієї куб. сажні піднялася з 38 до 60 руб. [22, арк. 49].

Дров'яний «голод» також міг спричинюватися таксуванням предметів першої необхідності. Саме тому серед великого асортименту товарів, завезених у середині квітня 1915 р. на базар Нового Плану в Кам'янці-Подільському, місцеві мешканці не виявили жодного пуду дров [23, с. 3]. До сусіднього Проскурова припинення транспортування паливного матеріалу, відбулося через те, що селяни з навколишніх сіл не бажали його продавати за встановленою владою ціною, яка складала 14 – 15 коп. за один пуд. Якщо дрова й продавалися, то вони коштували на 10 коп. дорожче, та й то – в дуже обмеженій кількості [24, с. 4].

Те, що криза в паливній сфері охопила терени всієї Правобережної України, в липні 1915 р. переконливо доводили результати анкети, заповненої органами міського самоврядування, переважна більшість з яких вказувала як на нестачу вугілля, так і дров [7, с. 64]. Певно, з-поміж них був і Васильків, якому влада примудрилася виділити 55 десятин лісу аж біля Фастова. Щоб не перевозити дрова на відстань в понад 60 км, у серпні місту довелося пристати на умови Київського губернського комітету, який дозволив їх брати в Боярському та Васильківському лісництвах у разі забезпечення паливом двох міських шкіряних заводів, що працювали на оборону [25, арк. 42зв].

Восени 1915 р. у Вінниці розгорівся скандал довкола несподіваного рішення міської влади щодо перенесення лісних складів за межі міста. Аргументація базувалася на необхідності зниження рівня пожежної небезпеки, хоча протягом останніх 20 років там не трапилося жодного випадку загоряння [26, арк. 80]. Очевидно, створена ситуація слугувала димовою завісою для прикриття зухвалої оборудки, проведеної трьома підрядчиками міської управи за потуранням одного з місцевих високопосадовців, які викупили всі дрова з величезного складу графа Грохольського за ціною 75 руб. за один куб. сажень, а потім їх перепродавали по 125 руб. Напередодні тієї «спецоперації» місцеве населення купувало дрова по 45 руб. [27, арк. 1]. Тієї осені не набагато дешевше коштувало паливо в Жмеринці, в околицях якої лісів було значно більше. Там один куб. сажень продавали по 75 руб. [10, арк. 137зв]. Тим часом куди обачнішою в дров'яному питанні виявилася міська дума Бара, якій вдалося досягти згоди із місцевими кооперативами щодо рубки міського лісу із зобов'язанням останніх торгувати дровами за цінами, не вищими, ніж 14 коп. за один пуд. З кожного проданого пуду місто мало отримувати по 7 коп. Значну

вигоду отримував і міський споживач, тому що на ринку дрова коштували вдвічі дорожче [28, с. 4].

Запаси дров у регіоні суттєво скоротилися під час австрійської окупації частини Волині, де вирубка лісів набула масового характеру. Деревину вивозили цілими ешелонами. Що характерно, спочатку окупанти діяли цивілізовано – в рамках реквізиційного порядку, вимагаючи при тому від власників лісів розписок про продаж дерева. Оскільки мало хто з них хотів у майбутньому бути звинуваченим у колабораціонізмі, австрійці перейшли до насильницької лісозаготівлі [29, с. 4]. Як наслідок, майже нічого не залишилось від багаточисельних лісів навколо Луцька [30, с. 5]. Тому після відновлення російської влади в місті дрова завозили з Яловичського лісу, з використанням праці 40 австрійських військовополонених [31, арк. 22зв].

Зловживання окремих представників влади й бізнесових кіл у паливній сфері супроводжувалися масовими крадіжками в місцях зберігання дров. Крали як зі складів, так і на залізниці. Зокрема, в 1916 р. на станції Мотовилівка, де був складений ліс для відправлення до Києва, неодноразово спостерігалася картина, коли пасажири під час зупинок потягів вибігали по дрова зі своїх вагонів [32, с. 3]. Відповідно до даних, оприлюднених начальником Південно-Західної залізниці напередодні краху царату, протягом 1916 – початку 1917 рр. вартість одного куб. сажня палива подорожчала вдвічі: з 30-39 руб. до 75 руб. [33, с. 3].

Навряд чи загострення якоїсь іншої проблеми, крім паливної, могло б тоді настільки яскраво викривати справжню сутність місцевої влади. Мова йшла не про її здатність домовлятися з власниками лісів чи залізничниками щодо постачання дров за прийнятними для широкого загалу цінами, про які ми

писали вище. Питання лежало в моральній площині. Це добре проявилося в двох невеликих подільських містах – Літині та Гайсині. Восени 1916 р. між літинською владою та міським населенням утворився справжній водорозділ в паливному «питанні». З одного боку, місцева дума та повітове земство розпоряджалися дешевими дровами, які вони отримували на пільгових умовах й зосереджували на своїх складах у величезній кількості. Ними мали право користуватися лише міські й земські установи, включаючи їхніх працівників, а також місцевий гарнізон. З іншого боку, рядовим мешканцям не залишалося нічого іншого, як купувати паливо деінде за ціною 32 коп. за один пуд, для більшості яких вона була занадто високою [34, с. 4]. На тлі байдужого ставлення літинських можновладців до своїх городян разючим контрастом виглядав учинок їхніх гайсинських колег, котрі прийняли рішення підпускати дрова винятково міському населенню, залишивши місцеві заклади й підприємства без опалення [15, арк. 336-337].

У Києві початок опалювального сезону ознаменувався появою на вулицях міста кількох сотень верблюдів, які перевозили дрова. Піти міську владу на такий неординарний крок змусила недостатня кількість перевізних засобів. Тварин придбали в Таврійській губернії [35, с. 3]. Однак для виходу з паливної кризи цього було явно недостатньо. Кияни чекали на дрова цілими тижнями й тому ціни могли бути вражаючими. В лютому 1917 р. відомий український філолог О. Назаревський у листі до свого батька писав, що на приватних київських складах ½ куб. сажня коштувала 85 руб. [36, арк. 1].

Тим часом, зима 1917 р. виявилася надзвичайно суворою, в окремі дні стовпчики термометрів опускалися нижче позначки в -20 градусів за Цельсієм. У Житомирі через відсутність належного опалення читачі громадської

бібліотеки сиділи у верхньому одязі [37, с. 3]. В Києві змушені були припинити діяльність лазні [38, с. 4] й університетські клініки місцевих професорів [39, с. 2]. На міських вулицях частішали випадки обмороження, оскільки внаслідок браку палива в період сильних морозів не було змоги розпалювати багаття, біля яких традиційно грівся різний люд [40, с. 3]. На початку березня, коли холодна зима все ще тривала, преса Бердичева повідомляла про зростання смертності в місті. В ті жахливі дні міське єврейське поховальне братство ледве встигало справлятися зі своїми обов'язками, виникали черги. Не всіх вдавалося ховати в день смерті, і тому доводилося багато поховань відтерміновувати. Щодоби помирало від 6 до 9 осіб [41, с. 4].

Отже, протягом Першої світової війни відбулося суттєве погіршення побутових умов мешканців міст Правобережної України, вагомим доказом чого слугували величезні труднощі із опаленням житлових та громадських приміщень. Спрямування Російською імперією своїх енергетичних ресурсів на потреби війни змушувало городян та міське самоврядування переорієнтовуватись на альтернативні паливні матеріали. Насамперед кам'яне вугілля мали замінити дрова, на які створювався колосальний попит. Це, власне кажучи, й робило їх малодоступними, наражаючи населення на небезпеку тривалого перебування на холоді.

Джерела і література

1. Граве Б. К истории классовой борьбы в России в годы империалистической войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г. / Б. Граве. – М.: Гос. изд-во, 1926. – 414 с. : табл., диагр.;

2. Кошик А. К. Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и Февральской революции / А. К. Кошик. – К., 1965. – 324 с.;

3. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М.: Наука, 1973. – 656 с.

4. Реєнт О.П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк . – К.: Ґенеза, 2004. – 473 с.

5. Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.) / Н.О. Шапошнікова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 174 с.

6. Орлик С. Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін / С. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ред. кол.: О. П. Реєнт (гол. редкол.), В. В. Шевченко (секр. редкол.), В. Й. Борисенко та ін. – Вип. XXIII. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 114–133.

7. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–70.

8. Джумига Є. Ю. Паливна криза в Одесі у період Першої світової війни (1914–1917 рр.) / Є. Ю. Джумига // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. збір. – Вип. 24.– Одеса, 2012. – С. 26–32.

9. Дома без отопления // Южная копейка. – 1915. – 31 июля. – С. 2.

10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО. – Ф. Д-230. – Оп. 1. – Спр. 1616. – 437 арк.

11. Недостаток угля // Южная копейка. – 1916. – 14 мая. – С. 3.

12. Угольный голод // Южная копейка. – 1916. – 13 марта. – С. 2.

13. Угольный кризис // Киевская мысль. – 1917. – 3 января. – С. 3.

14. Угольный кризис // Южная копейка. – 1917. – 16 января. – С. 3.

15. ДАВіО. – Ф. Д-286. – Оп. 1. – Спр. 509. – 266 арк.

16. Торф как топливо // Южная копейка. – 1915. – 1 декабря. – С. 4.

17. Бердичев // Юго-Западный край. – 1916. – 5 мая. – С. 4.

18. Вздорожание жизни в Киеве // Киевская мысль. – 1914. – 10 декабря. – С. 5.

19. Дровяной голод // Южная копейка. – 1915. – 1 марта. – С. 2.

20. Без дров // Южная копейка. – 1915. – 19 марта. – С. 2.

21. Как мы покупали дрова // Киевская мысль. – 1915. – 3 марта. – С. 3.

22. Державний архів Рівненської області. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 28. – 160 арк.

23. Вчера по случаю четверга // Подолянин. – 1915. – 3 апреля. – С. 3.

24. Проскуров // Юго-Западный край. – 1915. – 26 апреля. – С. 4.

25. Державний архів Київської області. – Ф. 9. – Оп. 31. – Спр. 16. – 83 арк.

26. ДАВіО. – Ф. Д-262. – Оп. 1. – Спр. 27. – 630 арк.

27. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 242. – 108 арк.

28. В ряду мер… // Подолянин. – 1915. – 21 ноября. – С. 4.

29. Хищническая рубка лесов // Юго-Западный край. – 1916. – 14 апреля. – С. 4.

30. Дровяной вопрос в луцком уезде // Жизнь Волыни. – 1916. – 8 сентября. – С. 5.

31. Державний архів Волинської області. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1584. – 53 арк.

32. Расхищение городских дров // Южная копейка. – 1916. – 3 марта. – С. 3.

33. Рост цен на дрова // Киевлянин. – 1917. – 7 февраля. – С. 3.

34. Литин // Юго-Западный край. – 1916. – 17 сентября. – С. 4.

35. Верблюды для г. Киева // Южная копейка. – 1916. – 30 октября. – С. 2.

36. Інститут рукописів НБУ імені В. Вернадського, ф. 78, № 1732. – 1 арк.

37. Холод в публичной библиотеке // Жизнь Волыни. – 1917. – 27 января. – С. 3.

38. К отопительному кризису в Киеве // Киевская мысль. – 1917. – 7 февраля. – С. 4.

39. Закрытие клиник // Южная копейка. – 1917. – 9 февраля. – С. 2.

40. Морозы // Жизнь Волыни. – 1917. – 19 января. – С. 3.

41. Смертность в городе // Южное слово. – 1917. – 19 февраля. – С. 4.